

ОБГОВОРЕННЯ ПЕРЕКЛАДУ «МЕТАФІЗИКИ» АРИСТОТЕЛЯ

С. Пролєєв (модератор), О. Панич (перекладач), А. Ахутін, І. Берлянд, Ю. Вестель, У. Головач, К. Зборовська, Л. Звонська, С. Йосипенко, Л. Карачевцева, О. Малишев, Ю. Федорченко, Н. Хамітов

20 листопада 2019 року в Інституті філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України відбувся семінар з обговорення перекладу «Метафізики» Аристотеля (перекладач — Олексій Панич). У семінарі взяли участь експерти, які мали можливість ознайомитися з чернеткою перекладу перших семи книг «Метафізики»: Анатолій Ахутін, Ірина Берлянд, Юрій Вестель, Леся Звонська, Уляна Головач, Сергій Пролєєв. В обговоренні також взяли участь інші відвідувачі семінару. Перебіг тригодинного обговорення стисло відображено у цьому матеріалі.

1. Обговорення стратегії перекладу

Сергій Пролєєв: У певному сенсі, будь-яка національна філософська мова починається саме тоді, коли залучає до себе «Метафізику» Аристотеля — видатний філософський твір, який стоїть у витоків не лише багатьох визначальних філософських ідей європейської традиції, а й самої мови філософування. Ідея українського перекладу «Метафізики» обговорюється вже не вперше. Зокрема, я раніше висловлював таку думку, що переклад «Метафізики» не може бути здійснено зусиллями однієї людини. Я і зараз так вважаю, бо це не просто переклад — це дуже важливий внесок у розвиток філософської мови, тому його може виконати лише сама філософська спільнота. Такий переклад можна здійснювати лише у режимі інтерсуб'єктивності, у постійній взаємодії кола зацікавлених осіб. Власне, сама ця робота вже є дуже змістовною новацією для української філософії.

Сергій Йосипенко: Мені дуже приємно вітати цю подію у стінах нашого інституту. Зараз в нашому інституті створено науково-редакційну раду, яка опікуватиметься саме питаннями перекладу філософських текстів. Бажаю успіхів усім учасникам семінару.

Олексій Панич: Я насамперед прийшов слухати, а не говорити, бо мені краще важливо все, що буде сказане сьогодні на цьому семінарі. Принагідно вітаю всіх із завтрашнім святом — Всесвітнім днем філософії. Я цілком згодний з паном Сергієм, що переклад «Метафізики» не може бути «справою одинака», але мій переклад таким і не є. Насправді ще рік тому, коли я починав цей переклад, я вже планував, що десь за рік від початку роботи, коли

я дійду сьомої книги твору і зроблю її переклад, мені буде дуже потрібною думка спільноти фахівців, бо на цей момент я сам уже достатньо зрозумію, що я, власне, хочу зробити. Зараз мені якраз дуже важливо почути корекцію: що не сприймається, що викликає критику, що є дискусійним, бо зараз я ще встигну це все врахувати.

Докладніше стратегію перекладу я описав у тексті, який був розісланий експертам. Тут скажу лише коротко. По-перше, цей переклад був би неможливий без «Європейського словника філософій». Там був чітко заявлений новий підхід до самої філософії перекладу, який принципово відрізняється від того, як перекладали, наприклад, сто років тому. Наприклад, дивлячись на переклади Аристотеля першої половини ХХ сторіччя, я розумію, що принципово не хочу йти цим шляхом — але, хоч як це дивно, середньовічний латинський переклад Вільгельма Мербеке мені надзвичайно близький за духом (ближче, ніж переклади, наприклад, Росса чи Треденніка). Перекладачі початку ХХ сторіччя сповідували думку, що, по-перше, все є перекладним; по-друге, є універсальні позамовні смисли, які в принципі, якщо дуже постаратися, можна висловити будь-якою мовою. Крім того, по-третє, ті переклади робили для відносно широкого кола відносно мало обізнаних читачів, яким треба було «чітко пояснити, що сказав Аристотель» — а якщо Аристотель десь говорить нечітко, то я, як перекладач, маю зробити над собою зусилля і довести це до чіткості так добре, як я це можу зробити.

Я собі принципово такого завдання не ставлю. Текст Аристотеля «темний», дуже конспективний; інколи він взагалі виглядає так, як нібито це не Аристотель писав, а учні за ним записували, бо це явно усне мовлення і речення має сенс лише якщо його супроводжує відповідний жест («що робить оце будинком?»). Відтворювати це як гладенький «трактат», в якому «все на своєму місці», не можна з кількох причин. По-перше, тут купа неперекладностей, як і в будь-якій філософській мові. По-друге, це відлунує дуже порізно в багатьох мовах, на які це вже було перекладене — і оце я якраз намагався показати, тому в примітках до мого перекладу з греки я подеколи наводжу більше десяти своїх українських перекладів цього ж речення з латинського, польського, німецького, низки англійських, французьких та російських перекладів. Це потрібно, бо саме із сукупності цих віддзеркалень у різних мовах можна сформувавши якийсь — і те неповне — уявлення про ті конотації, які може породжувати оригінал. Оригінал багатовимірний, він невичерпний, і саме це я в перекладі намагаюся показати.

Назін Хамітов: Все ж таки, чи існують універсальні смисли, які перекладач змушений знайти і подати сучасникам?

Олексій Панич: Універсальні смисли неповно формуються в діалозі мов і мовців. В готовому вигляді їх не існує.

Назін Хамітов: Але потенційно вони є?

Олексій Панич: Настільки, наскільки ми про них домовляємося, виходячи з нашого неповного уявлення про ці смисли. Це все одно, що питати

«чи існує людина взагалі»: людина існує завжди як якась-то, з якимось кольором шкіри, десь-то народжена тощо.

Назін Хамітов: Чи є завданням перекладача актуалізувати ці універсальні смисли?

Олексій Паніч: Моїм — ні.

Анатолій Ахутін: З огляду на загальний задум цього перекладу, вважаю, що це абсолютно унікальна подія — можливо, навіть унікальна у світовій практиці перекладу. Маю на увазі саме задум. Річ у тім, що сама подія перекладу має власний філософський смисл. Це робиться не для того, щоб «коректно розуміти філософські думки». Подія перекладу унаочнює найважливіший аспект будь-якої філософської думки: взаємодію між думкою та словом. Ідея «універсальних смислів» надзвичайно спрощує навіть не переклад, а власне те, що відбувається у філософському мисленні. Аристотель, пояснюючи, що таке «омонім», говорить, що ім'я — ὄνομα — позначає не речі і не «універсальні смисли», а λόγος τῆς οὐσίας. Це означає, що в ім'я увіходить певна логіка розуміння суті справи. А ця логіка — про що Аристотель каже деінде — також пов'язана із семантикою мови. Логіка є логікою, семантика є семантикою, і вони взаємодіють там, де філософ хоче щось сказати про суть речі. І оцю подвійну взаємодію — з одного боку, логіки із семантикою, з іншого боку, логіки із суттю справи — якраз-то і треба відтворити у перекладі.

Це означає, що жодного «канонічного» перекладу в принципі бути не може. Переклад філософського тексту занурює у мислення, він має змусити мислити, а не просто надати якусь інформацію. Задум пана Олексія, мені здається, у цьому плані абсолютно унікальний, бо різних спроб розуміння і тлумачення Аристотеля, його понять, дуже багато, але зробити це наскрізним принципом усього перекладу — я таких спроб не знаю.

Олексій Паніч: Якщо чесно, я також не знаю.

Анатолій Ахутін: Якщо взяти, наприклад, грубезне німецьке академічне видання, то там перекладачі Аристотеля замість перекладу просто зробили «переказ власними словами». А з іншого боку, є, наприклад, спроба Мартина Гайдегера, який на місці грецького слова — того ж таки οὐσία — вигадує своє німецьке слово. Але це справа Гайдегера — настільки, що можна спитати «до чого тут Аристотель». Хоча Гадамер розповідав, що коли вони почули від Гайдегера на лекції, «що таке οὐσία *насправді*», в них відкрилися очі — зокрема, що це ніяк не «субстанція». І оце треба добре пам'ятати. Адже для нас Аристотель вже багато сторіч як перекладений латиною, але латина та грека — то, як кажуть, «дві великі різниці».

І останнє. Чому для такої роботи особливо значущим є переклад українською мовою? Тому що тут є що згадати — «що пригадувати», по-платонівськи. Слов'янські корені з грецькими якось взаємодіють на рівні семантики — щільніше, ніж латинські корені. Я нічого не маю проти латини, це велична мова (як і будь-яка інша), але тут є особлива гра імені, логоса, і суті

справи. І пан Олексій якраз відтворює цю гру, при цьому дотримуючись строгості перекладу, а не просто «гри зі словами».

Щодо особливостей перекладу, одну тільки річ зазначу одразу. Один з найскладніших аспектів для нашого розуміння греки полягає в тому, що речі, які в перекладі для нас звучать моралістично — благо, добро, зло, зіпсованість, добробочесність тощо, в Аристотеля не є такими. Тут моральне значення є дуже похідним. Слово ἀρετή, яке пан Олексій перекладає як «чеснота», Аристотель може застосувати, наприклад, до коня, чи, гірше того, до крадія чи виказувача.

Ірина Берлянд: Досконалість?

Анатолій Ахутін: Так, досконалість. Ну от, я не знаю, як сприймається українською «чеснота крадія», але навіть тут йдеться про ἀρετή, коли Аристотель пояснює завершеність, цілісність...

Юрій Вестель: Я цілком підтримую всі принципи настанови пана Олексія, лише треба додати, що це науковий переклад, для науковців. Що робити для широкого загалу — не знаю. Якщо людина хоче легко і швидко ознайомитися з «Метафізикою» Аристотеля...

Олексій Панич: Не буває...

Юрій Вестель: ...краще взяти виклад в якомусь підручнику...

Сергій Йосипенко: ...або коміксі...

Юрій Вестель: Ну, це ще не створене. А науковий переклад — для тих, хто зацікавлений саме у глибині.

Одне з найважливіших понять — це λόγος, і пан Олексій це не перекладає, просто відтворює як «логос», і це здебільшого виправдано, але крім тих випадків, де слово λόγος задіяне у сталих виразах.

Юрій Федорченко: Підхід пана Олексія відбиває його інтерпретацію. Але академічному перекладу, як правило, передує коментування оригіналу. Спершу йде коментар, а потім, на основі коментаря, з'являється переклад.

Олексій Панич: Я дуже дякую пану Юрію, що він порушив цю проблему, бо для мене це якраз проблема. Перекладати текст крізь призму його вже готового тлумачення — це зводити обсяг до площини. Я намагаюся перекладати так, щоб текст був відкритий для багатьох тлумачень і жодне з них не панувало в процесі перекладу. Я не намагаюся «перекласти власне тлумачення» оригіналу — я намагаюся перекласти текст у всій його неоднозначності. Априорними для мене були окремі концептуальні настанови: наприклад, що οὐσία — це «усія» (я про це велику статтю написав), а λόγος — це логос, тому λόγος τῆς οὐσίας я б так і переклав — «логос усії», і далі вже давайте українською домовлятися, що це означає. Але втискати це в «смісл сутності» або, скажімо, в «рацію субстанції» для мене було б стратегічно неприйнятно. Це якраз і є нерв концептуальної проблематики перекладу.

Олександр Малишев: Я не філософ, а юрист, і я одразу хочу зазначити відмінність філософського та юридичного перекладу. Мабуть, немає жодного філософського перекладу, де було б кілька текстів різними мовами рівної автентичності — як це має місце з міжнародними договорами. Тому оця ідея —

зробити один зрозумілий і розтлумачений текст — в теорії звучить дуже добре, але на практиці це означає, що перекладач обирає власне тлумачення і його просуває. Але де все ж таки межа суб'єктивізму, де тут «червоні лінії»?

Олексій Панич: Я не знаю, де тут межа суб'єктивізму. Я намагався створювати нові слова там, де бачив, що в українській мовній палітрі немає потрібного слова, але неприродно і запозичувати. Отак, наприклад, з'явився вираз «збіжні властивості» як переклад грецького *συμβεβηκότα*: мені потрібна була конотація збігу — того, що сходиться чи збігається (гр. *συμβαίνω*) — а не конотація того, що «випало». Тобто не «випадковість», а саме «збіг». Але якщо є «збіг», то від нього можна створити прикметник «збіжний». Інший аналогічний приклад — у Аристотеля, крім «проти-лежного» (*ἀντικείμενον*) і «супе-речності» (*ἀντίφασις*), є ще *τὰ ἐναντία* — тобто «проти», але без додавання, що воно «проти лежить» чи «проти говорить». Тому довелося від наявного прикметника «супротивне» утворювати іменник «супротивності». Наскільки воно «суб'єктивно» — залежить від того, чи воно приживеться. Як правильно сказав на початку пан Сергій, це справа спільноти: питання в тому, чи комусь захочеться з цим працювати. «Метафізика» дає можливість інакше подивитися на українську філософську мову і щось-то ще в ній побачити, завдяки Аристотелю, чого раніше не бачили, — знайти ресурси, які раніше не були затребуваними. Якщо хтось ще це використовуватиме — то це вже не буде суб'єктивне.

Леся Звонська: Одразу хочу подякувати пану Олексію за оцей термін «збіжні властивості». Працюючи над перекладом Секста Емпірика, я теж стикалася з цим терміном, і це найвдаліший переклад, бо *συμβαίνω* — це, справді, «сходиться» чи «збігається». Я чула про переклад «припадкові властивості» (те, що «припало», «притулилося»), але «збіжні властивості» — це просто конгеніально. І це не є неологізм, який напружує сприйняття, бо цей словотвір абсолютно відповідає нормам української мови. Я думаю, що він приживеться і його використовуватимуть і надалі.

Загальні принципи пана Олексія я схвалюю, хоча дотримуватися одноманітного перекладу дуже ригористично просто неможливо, бо наші мовні засоби не тотожні й не паралельні. Цього можна дотримуватися максимально, це ідеал, але цього не вийде дотримуватися скрізь.

Олексій Панич: Головне — не підходити до ідеалу надто близько?

Сергій Пролеєв: Я вважаю, що це дуже важливий момент, і я вдячний пані Лесі, що вона це позначила. Я б додав до корпусу принципів перекладу «принцип не надто ригористичного дотримування принципів». Мовлення треба розглядати як подію, а не просто структуру, і ця подія створює дуже індивідуальні ситуації мовлення. Не враховуючи їх, ми також руйнуємо текст. Потрібна гнучкість, яка передбачає певний ревізіонізм чи опортунізм: принципів потрібно дотримуватися, але інколи їх необхідно і зраджувати. Принцип — це кантівська «регулятивна ідея», якою не можна користуватися механістично. Це мистецтво, тут перекладачем має керувати художня інтуїція.

Уляна Головач: Мені теж здалося, що перекладач дуже ригористично вимагає від себе дотримання цих принципів, щоб не дати собі права відхилитися від того, чому він хоче залишатися вірним. І те, що ви, пане Олексію, все ж таки відхиляєтеся від власних принципів, але не дуже далеко, це є дійсністю цього перекладу, і це дуже добре.

Серед заявлених перекладачем принципів є, зокрема, «уникання пізніших термінів, обтяжених чужими для Аристотеля конотаціями» — як-от, «матерія», «сутність». Але коли ми зберігаємо якийсь термін, ми маємо враховувати, що він також може бути обтяжений пізнішими конотаціями. На той же самий «логос» наклали свої обертони і подальша філософська, і також християнська думка, і ці пізніші смисли читач цього перекладу може несвідомо спробувати застосувати також до Аристотеля, вбачаючи у ньому те, чого там немає.

З перекладом τὸ συμβεβηκός — я в перекладі Григорія з Назіанзу виплуталася через слово «приналежність», але ніколи не була ним задоволена. Слово «припадковість» мені подобалося ще менше. А «збіжність» — я думаю, що це справді винахід. Так і твориться філософська мова. І в Аристотеля тут є оцей «образ через конкретне», і українська мова наразі дає зробити те саме. Добре, що можна перекладати і так, і так, але «збіжність», на мою думку, завоює собі місце «кіріотатичного» терміна.

Ірина Берлянд: У певному сенсі, ми зараз є свідками народження української філософії, бо вона, як і будь-яка національна філософія (французька, чеська тощо) виникає лише тоді, коли філософська класика — і особливо така, як Аристотель — починає говорити цією національною мовою. Але водночас може статися так, що ми побачимо ще одне народження «Метафізики». Адже кожний переклад дає можливість наново побачити класичний текст. Коли ми перекладаємо цей текст українською мовою, він починає існувати так, як не існував до цього. Щодо принципів: я підтримую заявлені принципи перекладача, але я не певна, що перекладач так уже суворо їх дотримувався в кожному разі.

Сергій Пролев: Принципи, які я прочитав у пана Олексія, дали мені велику втіху. Я давно чекав на такий підхід. Це відповідає самій природі — і перекладацької ситуації взагалі, і перекладу такого дуже складного тексту. Добре, що перекладач намагається бути чутливим для самого жанру тексту — бо неправильно було б перетворювати на «трактат» цей твір, який у жанровому плані, можливо, взагалі ні з чим не можна порівняти. Парадоксально, але цей безпрецедентний, визначальний для долі філософського мислення твір є, зрештою, вторинним, а не суто авторським. Цей парадокс бентежить і надихає водночас. Те, що перекладач намагається зберегти цю «модальність» тексту, не перетворюючи її на чітку «заяву філософського генія», — це надзвичайно правильно і цікаво, і справді обіцяє нам збагачення розуміння самого Аристотеля.

Разом з тим, у нашій розмові вже позначився один додатковий принцип: опортунізму щодо принципів, мистецтва перекладу поряд з науковою

строгістю. До цього я б хотів додати ще принцип чутливості до вже існуючої філософської мови — не так української, як мови філософського мислення. Мені дуже сподобалося, що професор Панич намагається відійти від латинізації Аристотеля, яка вже усталилася; але як бути з філософською категорією форми? Це теж латинізм, але це вже і природне слово української мови. І Аристотель є якраз праотцем цієї філософської категорії. Натомість пан Олексій перекладає морфю як «вигляд».

Олексій Панич: Але ж для εἶδος моїм головним перекладом є саме «форма», хоча у низці місць я також перекладаю εἶδος як «вид».

Сергій Пролєв: Тоді тут треба зважувати на частотність використання. Але йдеться і про загальний принцип чутливості до наявного філософського мовлення та його категорійних структур — щоб ми, прагнучи дійти автентичного Аристотеля, не створили Аристотеля зовсім невпізаного в оптиці усталеного філософського розуміння. Я за те, щоб багато усталених філософських речей були зруйновані цим перекладом, бо вони є філософськими стереотипами, хай навіть вони існують уже багато сторіч. Разом з тим, є вже і аристотелізм — власне, внесок Аристотеля у філософське мовлення, на який треба зважати. Як приклад, уже в першій фразі «Метафізики»: людина від природи є істотою, якій властиво... що? Ми зазвичай розуміли це як здатність пізнавати, знати — російське «любопытность» — щось таке. І це не просто атрибут людини, а те, що характеризує її як таку, як буття: прагнення пізнавати, знати... не знаю, які слова для цього знайти, але поза оболонками слів ми розуміємо, про що йдеться. Натомість перекладач цілком логічно, беручи певне грецьке слово, залучає старе слов'янське значення «відати» — навіть не слов'янське, а індоєвропейське. З точки зору логіки, тут важко заперечити. Відповідно, у перекладі ми знаходимо: «людині властива здатність розвідувати». Корінь-то є; але «здатність розвідувати» мені ніяк не покликається на оцю трансцендентальну властивість знати, пізнавати, загалом — відкривати собі світ, крім того, щоб просто у ньому існувати. Як на мене, оцей надлишок у цьому варіанті перекладу втрачається. Тоді виходить, що ми всі «розвідники». Якось воно... трошки комічно. У цій словоформі, як на мене, втрачається оцей високий смисл розуміння Аристотелем людини. Я навів це як приклад, коли аристотелізми — тобто пов'язані з Аристотелем принципи розуміння людини — у перекладі не мають бути втрачені.

З цього випливає, що до позитивних перекладацьких принципів мають бути додані ще й негативні принципи, як застереження. Зокрема й це: дбати, щоб ми не лише збагатили своє розуміння Аристотеля і відчистили його від певних стереотипів, але й не зруйнували. Буває, що якась навіть побіжно висловлена ідея потім усталюється, але якщо це вже сталося, ми маємо на це зважати.

Я б додав це до принципів, які так вдало заявив перекладач. І я б навіть цим принципам, можливо, ще й приписав якісь назви, щоб вони могли бути методологічними регулятивами і для інших перекладів. Бо це не тільки переклад Аристотеля, а переклад, який, я дуже сподіваюся, суттєво вплине і на

розвиток загалом нашої перекладацької культури. Тому важливо, щоб ці принципи збереглися не просто як правила для одиничного перекладу, а як методологічні орієнтири для всіх перекладачів, які працюють. Тут ми з перекладом Аристотеля потрапляємо в дуже неординарну ситуацію, бо, наскільки мені відомо, в Україні зараз одночасно здійснюють три (!) переклади «Метафізики» (цей і ще два). Це можуть бути абсолютно різні стратегії перекладу, з цілком різними цільовими настановами. Цікаво буде порівняти, що з цього вийде, але сама ситуація дуже продуктивна.

Олексій Панич: Щодо «простого перекладу». Тут пролунало: людина може захотіти відносно просто і швидко дізнатися, про що йдеться в Аристотеля. Такого не буває! Якщо ви хочете легко і відносно швидко, це буде що завгодно, але не Аристотель. Такій людині я б найперше сказав — «ви ставте собі завдання, яке неможливо виконати». Це буде Аристотель «через треті руки», бо там буде 20% Аристотеля і 80% трансформації при передачі, і найгірше, що ви навіть не будете знати, де ці 20%.

Щодо першої фрази «Метафізики»: на її прикладі я якраз можу проілюструвати, як я працював. У мене були з нею великі проблеми. Спершу я пробував варіант «дізнатися», потім від нього відмовився. Втім, почнімо з того, що тут стоїть εἰδέναι — це дієслово, інфінітив перфекту. Тому перша груба помилка — перекладати це іменником. Люди не можуть прагнути «знання»: сказавши так, ми вже ставимо хрест на Аристотелі.

Ксенія Зборовська: Але ж тут є артикль τοῦ!

Леся Звонська: Це субстантивований інфінітив.

Олексій Панич: Правильно, субстантивація є. Але все ж таки мені важливо, що люди прагнуть «що робити», а не «отримати якийсь результат».

Уляна Головач: Тут є ще така фінальність — «щоб». «Щоб розвідувати».

Олексій Панич: І далі я себе перевіряю двома способами. З одного боку, це повний набір лексичних значень εἶδω — а тут ви бачите, які конотації: «бачити», «споглядати», «дивитися», «виглядати», «вишукувати», «розглядати», «шукати» — і потім вже «пізнавати», «уявляти» і так далі. Мені хотілося це відтворити. З іншого боку, якщо це властиво всім людям від природи, то це має стосуватися всіх людей, не лише дорослих та освічених. От новонароджена дитина тягнеться до чогось такого блискучого — чого вона прагне? Їй це від природи вже властиво, але що саме? Вона не прагне «знання» — вона ще не знає, що це таке. Вона навіть не прагне «дізнатися», вона прагне саме «розвідувати». Для мене це слово найбільш узагальнено відбиває саме цю вроджену здатність, яка ще не оформилася ні в знання, ні в епістемологію, ні в теорію, а є просто тим, що притаманне людині від народження. Тому першу фразу я перекладаю так: «Всі люди природно прагнуть розвідувати».

Сергій Пролєсв: Тест із новонародженим дуже класний, дуже правильний. Але цей жест дитини — чи це є «розвідування»? Безумовно, це не є «знання», це теж правильно; але це щось між тим і тим.

Сергій Йосипенко: Мені здається, це дуже важливий пункт. Є аристотелізм — це завжди «Аристотель для чогось». А є автентичний Аристотель. І от, ми маємо десь 2500 років аристотелізму, і лише десь від ХХ сторіччя почали бажати «автентичного Аристотеля». Це дуже складна річ, бо це індуктивний підхід. Текст розсипається на окремі фрази і слова, натомість аристотелізм пропонує нам цілісного, ясного Аристотеля. Наскільки я знаю Олексія, він якраз хоче повернутись до «автентичного Аристотеля» і протиставити його аристотелізму. Ну от, візьмімо цю першу фразу: коли її почнуть цитувати за цим перекладом, а не за уявним перекладом з російської — «всі люди від природи прагнуть знання» — оце і буде важливе зрушення. Маємо подібний приклад з «Критикою чистого розуму»: «річ-в-собі» чи «річ сама по собі», як в українському перекладі Бурковського? Тобто переклад матиме успіх, щойно його почнуть цитувати ось в таких ключових поняттях.

Ксенія Зборовська: У вчителя Аристотеля, Платона, також є постійна конотація знання — зору — світла. Але дієслово εἶδω Платон використовує у значенні, дуже схожому на «уявлення». До того ж, це слово однокореневе з «ейдосом», бо εἶδος — це і «зовнішній вигляд». Тому ми всі схильні також до «уявлення», до «фантазії»; ми створюємо собі певні ментальні образи — «вигляд» чогось, що нам постає ззовні. Переклад «уявлення» зберіг би конотацію цієї традиції.

Леся Звонська, Олексій Панич: Α φαντασία?

Сергій Пролєєв: Φαντασία — радше «враження», ніж «уявлення».

Анатолій Ахутін: Там же у другому реченні пояснено, що це за εἰδέναι. Це дивитися без жодної користі. Незацікавлено споглядати. Видивлятися.

Олексій Панич: «Витріщатися».

Анатолій Ахутін: Аристотелю йдеться саме про нашу любов до видивляння.

Ірина Берлянд: Переклад «розвідування» не виправдовується, якщо ми уявляємо собі дитину. Вона полюбляє різні чуттєві враження. Полюбляє спостерігати: як воно змінюється, це все їй цікаво. Але ми не можемо сказати, що вона «розвідує». Тут велика трудність.

Репліки з аудиторії: «Споглядає»? «Спостерігає»?

Ірина Берлянд: Я згодна з цим, що тут має бути інфінітив, але який саме? Треба думати.

Анатолій Ахутін: Аристотель говорить нам щось таке, чого в нашій мові немає! Нам немає чим точно перекласти εἰδέναι. Чому? Бо ми забули цю думку!

Сергій Пролєєв: До речі, Олексій у перекладі ніде не ставить у дужках відповідний термін оригіналу.

Олексій Панич: Я сподіваюся і розраховую на те, що буде видано білінгву — принаймні в електронному вигляді. У перекладі і без того чимало дужок; якщо додавати туди ж окремі терміни оригіналу, це зробить переклад дуже важким для читання.

2. Обговорення тезаурусу

Леся Звонська: Загалом українські відповідники підібрані дуже вдало, адекватно. Але деякі слова, можливо, потребують більш релятивного підходу. По-перше, δόξα — слово, якого немає в тезаурусі, але воно є в коментарях. Дієслово δοκέω пан Олексій постійно перекладає як «вважати», іноді «гадати»; але, можливо, δόξα — це, все ж таки, не «погляд», а «думка» чи «гадка»?

Олексій Панич: Російського «мнение» тут дуже бракує.

Леся Звонська: Хай там як, у слові δόξα немає конотації зоровості. Натомість у слові εἶδος вона є, і її відбиває переклад «вид». То, може, лише його і залишити за εἶδος?

Олексій Панич: В такому разі, коли ми дійдемо до сьомої книги і побачимо, що οὐσία — це насправді «вид» (тобто εἶδος), у нас вийде, що саме «вид» є онтологічною основою Всесвіту. Ой! Лячно!

Леся Звонська: В такому разі, справді, можна колись уживати «форма», а колись «вид». Далі, якщо вже αἰσθητόν — відчутне, може, і αἰσθησις перекладати не як «чуття», а як «відчуття»?

Олексій Панич: Ми цю термінологію чуттєвості дуже докладно обговорювали, коли працювали над «Європейським словником філософій», і дійшли розуміння, що має бути базовий термін, і це саме «чуття». А потім уже до нього додаються уточнення, як-от «по-чуття», «від-чуття» абощо. А тут для αἰσθησις був потрібний саме базовий термін.

Леся Звонська: Далі, πρὸς τι. У словнику перше значення слова «відносно» — це «у порівнянні», а тут йдеться про інше: «у стосунку» до чогось, «стосовно» чогось. Може, варто перейти на цей питомий українізм?

Олексій Панич: Тоді доведеться вводити термін «стосовне».

Леся Звонська: А чому б ні? І він не матиме контексту порівняння. Далі: τέχνη. Ви пропонуєте гарний переклад «вправність», а можливо ще подумати над перекладом «вміння» — як «фах». От я у чомусь не «ремісник», не «знавець», не «вмілець», а саме «фахівець». Бо «вправність» — це щось дуже зграбне, це вже вищий пілотаж. А просто «вміння»?

Сергій Пролев: А щодо «ейдосу»: можливо, εἶδος і залишити просто як «ейдос»?

Леся Звонська: Може, воно навіть буде легше сприйматися, ніж «логос» та «усія».

Олексій Панич: Тут я боюся «платонізації» Аристотеля. Іткін, коли виправляв переклад Кубицького, він у низці місць, але не скрізь, замінив переклад «форма» на «ейдос». І Аристотель вийшов таким поганим, невірним учнем Платона — послідовником, але непослідовним.

Леся Звонська: В деяких словах від різного перекладу, навпаки, втрачається оця нить Аріадни. Наприклад, ὑπόληψις — десь перекладено як «загальна думка», десь як «уявлення»; але «уявлення» — це і φαντασία; може, це якось розмежувати? Те саме похідні від λαμβάνω: «осягати», «вловлювати» — можливо, це можна простежити і відкоригувати, бо ці слова якраз потребують

Тезаурус (робоча версія)

(складено виключно з одноманітно перекладених /
термінологізованих/ лексичних одиниць)

Українсько-грецький тезаурус	Грецько-український тезаурус (в книзі буде ще розширений опис найважливіших грецьких термінів із вмотивуванням заявленого перекладу)
<p>безмежне, нескінченне — ἄπειρον бог — θεός божественне — θεϊότης вада — κακία взірець — παράδειγμα вправність — τέχνη вправний у мистецтвах — μουσικός відати, розвідувати — *εἶδω відкидати, знищувати — ἀναιρέω відносне, відносини — πρὸς τι відокремлюване, окреме — χωριστόν відчутне — αἰσθητόν вигляд — μορφή виникнення — γένεσις випадковість — τύχη властивість, володіння — ἕξις вогонь — πῦρ вода — ὕδωρ враження, уявлення — φαντασία, φάντασμα гармонія — ἁρμονία гарна підстава — εὐλογον діалектика — διαλεκτική дія, діяльність, дійсність, здійснення — ἐνέργεια добро, добре — ἀγαθόν добробут — εὐδαιμονία досвід — ἐμπειρία душа — ψυχή етика — ἠθικά єдине, одне — ἓν жадання — ἐπιθυμία за збігом — κατὰ συμβεβηκός завжди — ἀεί загибель — φθορά заперечення — ἀπόφασις збіжне — συμβεβηκός збіжні властивості — συμβεβηκότης здійсненність — ἐντελεχεία земля — γῆ знання — ἐπιστήμη знати — ἐπίσταμαι</p>	<p>ἀγαθόν — добро, добре ἀεί — завжди ἄηρ — повітря αἰσθητόν — відчутне αἴσθησις — чуття αἰτία — причина ἀκίνητον — нерухоме ἀλήθεια — істина ἀναιρέω — відкидати, знищувати ἀνάγκη — необхідне, необхідність ἀντικείμενον — протилежне ἀντίφασις — суперечність ἄπειρον — безмежне, нескінченне ἀπορία — трудність ἀπόφασις — заперечення ἀριθμός — число ἁρμονία — гармонія ἀρετή — чеснота ἄρτιον — парне ἀρχή — начало ἄτοπον — химерно γένεσις — виникнення γένος — рід γῆ — земля γινώσκω — пізнавати γνώσις — пізнання διαλεκτική — діалектика διαπόρησις — утруднення δυνάμει — у можливості δύναμις — сила, спроможність εἶδος — форма, вид *εἶδω — відати, розвідувати ἐκείνινος — тейний ἐμπειρία — досвід ἓν — єдине, одне ἐναντίον — супротивне ἐνέργεια — дія, діяльність, дійсність, здійснення ἐντελεχεία — здійсненність ἐπαίω — сприймати ἐπιθυμία — жадання</p>

Тезаурус (робоча версія)

Українсько-грецький тезаурус	Грецько-український тезаурус
ідея — <i>ιδέα</i>	<i>ἐπίσταμαι</i> — знати
істина — <i>ἀλήθεια</i>	<i>ἐπιστήμη</i> — знання
істота — <i>ζῶον</i>	<i>ἔρωσ</i> — кохання
кінцеве, останнє — <i>ἔσχατον</i>	<i>ἔσχατον</i> — кінцеве, останнє
космос — <i>κόσμος</i>	<i>εὐδαιμονία</i> — добробут
кохання — <i>ἔρωσ</i>	<i>εὐλογον</i> — гарна підстава
красивий/краса — <i>καλός/καλόν</i>	<i>ἔξις</i> — властивість, володіння
логос — <i>λόγος</i>	<i>ζῶον</i> — істота
математика/математичне — <i>μαθηματικά/μαθηματικός</i>	<i>ἠθικά</i> — етика
математичні <об'єкти> — <i>τὰ μαθηματικά</i>	<i>θεός</i> — бог
межа/завершення — <i>πέρας</i>	<i>θειότης</i> — божественне
мета/завершення — <i>τέλος</i>	<i>ιδέα</i> — ідея
множинне — <i>πλήθος</i>	<i>καιρός</i> — удача
міф — <i>μῦθος</i>	<i>κακία</i> — вада
мудрість/мудрий/мудрець — <i>σοφία/σοφός</i>	<i>κακόν</i> — погане
начало — <i>ἀρχή</i>	<i>καλός/καλόν</i> — красивий/краса
небо — <i>οὐρανός</i>	<i>κατὰ συμβεβηκός</i> — за збігом
необхідне, необхідність — <i>ἀνάγκη</i>	<i>κατηγορέω</i> — судити, присуджувати
непарне — <i>περιττόν</i>	<i>κατηγορία</i> — присудження
нерухоме — <i>ἀκίνητον</i>	<i>κατηγορούμενον</i> — присудок
єдиниця — <i>μονάς</i>	<i>κενόν</i> — порожнеча
обмежене — <i>πεπερασμένον</i>	<i>κίνησις</i> — рух
об'ємне (тіло) — <i>στερεόν</i>	<i>κοινός</i> — спільний, загальний
пам'ять — <i>μνήμη</i>	<i>κόσμος</i> — космос
парне — <i>ἄρτιον</i>	<i>λογισμός</i> — розсуд
підмет — <i>ὕλοκεείμενον</i>	<i>λόγος</i> — логос
пізнавати — <i>γινώσκω</i>	<i>μαθηματικά/μαθηματικός</i> — математика/ математичне
пізнання — <i>γνώσις</i>	<i>μεταξύ</i> — проміжне
повітря — <i>ἀήρ</i>	<i>μνήμη</i> — пам'ять
повне/повнота — <i>πλήρης</i>	<i>μονάς</i> — єдиниця
погане — <i>κακόν</i>	<i>μορφή</i> — вигляд
позбавленість — <i>στέρησις</i>	<i>μουσικός</i> — вправний у мистецтвах
порожнеча — <i>κενόν</i>	<i>μῦθος</i> — міф
причина — <i>αἴτιον</i>	<i>νοῦς</i> — ум
природа — <i>φύσις</i>	<i>νοητός</i> — умоглядний
присудження — <i>κατηγορία</i>	<i>οὐρανός</i> — небо
присудок — <i>κατηγορούμενον</i>	<i>οὐσία</i> — усія
приятель — <i>φιλία</i>	<i>παράδειγμα</i> — взірєць
проміжне — <i>μεταξύ</i>	<i>πάθος</i> — стан
протиєжне — <i>ἀντικείμενον</i>	<i>πεπερασμένον</i> — обмежене
речовина — <i>ὕλη</i>	<i>πέρας</i> — межа/завершення
рід — <i>γένος</i>	<i>περιττόν</i> — непарне
розсудливість — <i>φρόνησις</i>	<i>πλήθος</i> — множинне

Тезаурус (робоча версія)

Українсько-грецький тезаурус	Грецько-український тезаурус
розумування — λογισμός	πλήρης — повне/повнота
рух — κίνησις	ποιητική — творення
світло — φῶς	πρός τι — відносно, відносини
сила, спроможність — δύναμις	πρότασις — теза
складене ціле — σύνολον	πῦρ — вогонь
спільний, загальний — κοινός	σκότος — темрява
сприймати — ἐπαίω	σοφία/σοφός — мудрість/ мудрий/мудрець
стан — πάθος	στερεόν — об'ємне (тіло)
стихія — στοιχεῖον	στέρησις — позбавленість
судити, присуджувати — κατηγορέω	στοιχεῖον — стихія
суперечність — ἀντίφασις	συμβεβηκός — збіжне
супротивне — ἐναντίον	συμβεβηκότα — збіжні властивості
суцільне — συνεχής	συνεχής — суцільне
суше — τὸ ὄν	σύνολον — складене ціле
схема — σχῆμα	σχῆμα — схема
творення — ποιητική	σῶμα — тіло
теза — πρότασις	τὰ μαθηματικά — математичні <об'єкти>
тейний — ἐκεῖνις	ταυτό, τὸ αὐτό — тотожне, те саме
темрява — σκότος	τέλος — мета/завершення
тіло — σῶμα	τέχνη — вправність
тлінний — φθαρτός	τί ἐστι — чим <це> є
тотожне, те саме — ταυτό, τὸ αὐτό	τὸ ὄν — суще
трудність — ἀπορία	τὸ τί ἦν εἶναι — чимбутність
тяжкий — χαλεπός	τόδε τι — якийсь це
у можливості — δυνάμει	τύχη — випадковість
удача — καιρός	ὔδωρ — вода
ум — νοῦς	ῦλη — речовина
умоглядний — νοητός	ὑποκείμενον — підмет
усія — οὐσία	φαντασία, φάντασμα — враження, уявлення
утруднення — διαπόρησις	φιλία — приязнь
філософія/філософ/філософування —	φιλοσοφία/φιλόσοφος/φιλοσοφείω —
φιλοσοφία/φιλόσοφος/φιλοσοφείω	філософія/філософ/філософування
форма, вид — εἶδος	φθαρτός — тлінний
хаос — χάος	φθορά — загибель
хиба — ψεῦδος	φρόνησις — розсудливість
химерно — ἄτοπον	φύσις — природа
чеснота — ἀρετή	φῶς — світло
чим (це) є — τί ἐστι	χαλεπός — тяжкий
чимбутність — τὸ τί ἦν εἶναι	χάος — хаос
число — ἀριθμός	χωριστόν — відокремлюване, окреме
чуття — αἴσθησις	ψεῦδος — хиба
якесь це — τόδε τι	ψυχή — душа

одноманітності у перекладі. І щодо συμβαίνω — у 998a.9 τὰ συμβαίνοντα перекладене як «неможливі наслідки» — може, радше «неможливі випадки»?

Олексій Панич: Не знаю, як це вивести з συμβαίνω через «збіжне». Тому я тут поставив «наслідки».

Леся Звонська: Але не «наслідки», тут йдеться про «випадки» — про «те, що трапляється».

Олексій Панич: «Те, що трапилося», так. Проблема в тому, як це компактно перекласти, не перевантажуючи речення. Дякую, подумаю.

Уляна Головач: У «Тезаурусі» γνῶσις — це «пізнання», але словник Ліделаскота каже, що це є і *seeking to know*, і *result of investigation*, тобто *knowledge*, і також *means of knowing*. Принаймні це три базових терміни до γνῶσις. І от, у перекладі 981a.15 сказано, що «досвід — це пізнання кожного <сущого>, а вправність — <пізнання> загального». Але «досвід» — це не є пізнання, це вже результат, тому це «знання», а καθ' ἑκάστων — це, я думаю, «кожної окремої речі», або «одиночного», або «конкретного». До речі, гадаю, що καθ' ἑκάστων мало б також бути в тезаурусі. Категорично тут не може бути «сущого». В «Тезаурусі» «сущє» — це τὸ ὄν.

Олексій Панич: Але ж слово «сущє» я додаю від себе.

Уляна Головач: Так; тобто «пізнання кожного»... і вам бракує додатку, бо не можна це «кожного» залишити без нічого. Ви додаєте «сущого», але це одразу спрямовує думку на те, «що є сущим», бо це філософський термін. А тут, навпаки, йдеться про пізнання кожної одиночної речі, яка перебуває у становленні, а не є сушою.

Олексій Панич: Вона є, а отже, вона суща. Суші — це всі, що суть.

Уляна Головач: Хтось-то писав: «сущого немає, а якщо воно є, його неможливо пізнати». Про що тут йдеться? Тобто цей термін цілком зарезервований для іншого філософського поняття. Я б сказала — «кожної одиночної речі».

Олексій Панич: «Річ» також страшноувато, бо не всі суші є речами.

Уляна Головач: Тоді, може, «одиночного» чи «конкретного».

Олексій Панич: Тут як на мінному полі. Адже я і «одиночного» боюсь, і ще більше боюсь «конкретного», бо воно конотує опозицію з «абстрактним».

Уляна Головач: Нехай буде «окремого». А вправність — «знання загального». Леся казала про «вміння», але «вміння» — це вже *result of investigation*, це є *knowledge*. Далі, у 981b.10 йдеться про «чуття», з яких ми «жодне не вважаємо мудрістю», хоча вони можуть «давати знання щодо окремого». Але там сказано κυρίωταταί γ' εἰσὶν αὐταὶ τῶν καθ' ἑκάστα γνώσεις — тобто вони є «головні засоби пізнання» — і, знов-таки, нехай буде «кожного окремого». Тобто, ще раз, у «Тезаурусі» γνῶσις — це «пізнання», але воно і «знання», і «засоби пізнання».

Наступний термін — це ἐπίσταμαι; у «Тезаурусі» — «знати». У сучасних термінах, Аристотель говорить і про фундаментальні знання, і про приклад-

ні; при цьому він як немовби дзеркала ставить і хоче, щоб ми подивилися на них під різними кутами зору. Зокрема, τὸ ἐπίστασθαι αὐτῶν ἕνεκα — «знання заради нього самого», і далі ἀρχικωτέρων — я пропоную: «радіше незалежне знання, ніж те, що слугує чомусь іншому — оце ми вважаємо мудрістю». Оце «вважаємо мудрістю» — там набагато-набагато раніше є ὑπολαμβάνομεν, і на ньому оце все тримається. Потім, далі, 981b.30: αἱ θεωρητικαὶ τέχναι — я думаю, що там τέχναι, і до того αἱ μαθηματικαὶ τέχναι — тут τέχναι, все ж таки, «математичні науки», але ви перекладаєте «математична вправність».

Олексій Панич: Знов-таки, щоб зберегти термінологічну одноманітність.

Леся Звонська: Може, в Єгипті це якраз і була вправність...

Уляна Головач: Там жерцям давали дозвілля, і вони це робили не заради користі, не заради проведення часу, а просто тому, що вони мали дозвілля, і що вони могли робити?

Олексій Панич: Вправлятися!

Уляна Головач: Виробляти щось не заради чогось зовнішнього, а тільки заради самого знання, і цим втішатися насолодою пізнання.

Олексій Панич: Ну так: вони вправлялися, бо мали час, і стали у цьому вправними.

Уляна Головач: Можливо. Може, я тут знов хочу ввести анахронізм, бо для мене «математика» — це «математичні науки», я не мислю інакше. Але, може, це анахронізм?

Сергій Пролєв: Але «вправність», все ж таки, у чомусь. Що таке «вправність» сама по собі? Тобто «математична вправність» — це «вправність у математиці», але «математика» — вона що, як вона постала? Як сфера знання, як наука? І так ми все ж таки доходимо математики як науки, і вже в цій науці вправність. А «математична вправність» — ну...

Уляна Головач: До того ж, μαθηματικαὶ τέχναι — це множина.

Анатолій Ахутін: Але йдеться про математику «саму по собі», коли звертаються до цих математичних об'єктів, незалежно від того, для чого вони потрібні. Я буду займатися просто числами, забувши, для чого вони, і це буде теоретична наука, і тут немає ніякої «вправності», це дуже умовно.

Олексій Панич: Якщо дозволите, одне загальне зауваження. Я все це слухаю і буду слухати, але я одразу скажу, в якому контексті я це сприймаю. Мені треба про кожне таке поняття, яке зустрічається регулярно в тексті, обрати одне з трьох. Або я його перекладаю одноманітно скрізь, нагинаючи українську мову.

Уляна Головач: Не вийде!

Олексій Панич: Десь вийде, десь не вийде, я ж кажу про загальний вибір. Мені треба або це слово перекладати по-різному, і тоді я його маю викинути з тезаурусу; або я його перекладаю двома, максимум трьома словами, і вони всі є в тезаурусі. Але ж тезаурус має працювати в обидва боки — тобто коли читач в українському тексті бачить це слово, він має бути певним, що в грецькому оригіналі стоїть саме це, а не щось інше. Я ставлю собі таке зав-

дання. Тобто або одне слово, або два-три, і або в тезаурусі, або не в тезаурусі. І от зараз, коли ми обговорюємо, наприклад, конкретно τέχνη, я маю це одразу розглядати в загальному контексті.

Анатолій Ахутін: Аристотель міг сказати τέχνη десь так, побіжно, що якби він міркував точно, йому самому тут τέχνη здалося б неправильним словом. Це ж довільний текст, він ще не дотримувався термінологічної строгості.

Олексій Панич: Саме так! І от що тут термінологізувати, а що ні? Це якраз і є карколомна проблема.

Уляна Головач: Але якщо ви кажете, що це конспект і, можливо, десь записаний учнем, ви тоді самі собі суперечите, якщо у цьому конспекті хочете побачити досконалу стрункість. Немає її, це просто неможливо!

Анатолій Ахутін: Коли Аристотель говорить про математику, він її називає «теоретична епістема» — зовсім не «техне». Таких «теоретичних епістем» у нього всього три: це математика, фізика і метафізика. Дехто вважає, що в Аристотеля взагалі не було математики; ну, може й не було, але він її... поважав.

Сергій Пролєсв: Може, тут би «мистецтво» все пояснило? Адже у єгиптян математика якраз мала прикладний характер, вона не була теоретичною наукою.

Анатолій Ахутін: Але ж тут Аристотель говорить про жерців, які мали дозвілля.

Сергій Пролєсв: А це ж і є мистецтво!

Уляна Головач: Тепер про прикладне знання: 982a.15 — ἢ τὴν τῶν ἀποβαίνοντων ἐνεκεν, «не заради здобутку», і я пропоную додати: «радіше незалежне <знання>, а не таке, що слугує <чомуś іншому>». Хоча можна і так, як у вас, але «слугує <чомуś іншому>», можливо, краще описує, про що йдеться. Бо головна опозиція — це «незалежне» знання і не просто «залежне», а «те, яке слугує». А ще вище, у 981b.30 αἱ δὲ θεωρητικαὶ ви перекладаєте як «теоретик», але тут αἱ, множина — тому тут знов пропущене, але мається на увазі, або ἐπιστήμαι, або τέχνηαι. Бачте, він тут протиставляє наставника та ремісника, а потім каже: «бо» (чи «а») теоретичні (тобто змоглядні) ἐπιστήμαι чи τέχνηαι «мають перевагу над тими, що пов'язані з виробництвом». Може — «над прикладними».

Наступне — τὸ ὑποκειμένον: у «Тезаурусі» «підмет». І було б добре, якби так скрізь можна було перекласти.

Олексій Панич: «Под-лежашее». Але в українській цього немає.

Уляна Головач: Але наш «підмет» не дорівнює «тому, яке підлягає».

Олексій Панич: «Підмет» — це калька з латинського *subjectum*, а це слово було винайдене як переклад ὑποκειμένον.

Уляна Головач: Читаймо 982a.20: той, хто знає загальне, знає все, οὗτος γὰρ οἶδέ πως πάντα τὰ ὑποκειμένα — ви перекладаєте «адже певним чином він знає все, що нижче». Я цього не розумію: як це — «знати все, що нижче»? Про те, що підпорядковується загальному, ми не кажемо «те, що нижче»: ми

кажемо «ті, які підлягають цій множині». Я би пропонувала — «те, що цим загальним охоплюється», ним «визначається».

Леся Звонська: Але «підлягає» було б чудово!

Олексій Панич: «Підлягає» — це красиво.

Анатолій Ахутін: Річ у тім, що в Аристотеля ὑποκειμενον подвійне: там у нього навіть ὄλη може бути ὑποκειμενον, а там οὐσία. Тому одне «охоплене», а інше «підлягає».

Олексій Панич: Ну от знов: викидати це з тезаурусу чи не викидати?

Уляна Головач: Подати в тезаурусі кілька варіантів.

Олексій Панич: Якби їх тільки на весь текст не вийшло два десятки, в різних контекстах.

Уляна Головач: Дуже важливо триматися цієї лінії, але вона не може бути самоціллю. Це може бути невинуватна жертва.

Юрій Вестель: Для τὰ ὑποκειμενα може бути ще варіант «підлегле».

Олексій Панич: Скрізь по тексті?

Юрій Вестель: Ні, тільки для цієї множини.

Олексій Панич: І з тезаурусу прибрати? Або однина буде в тезаурусі, а множина — ні?

Юрій Вестель: Про однину я не знаю. Але можна спробувати: однина — «(онтологічний) підмет», а множина — «підлегле», або «те, що підлягає».

Уляна Головач: Можливо. А тепер μαθητικώτερα у 980b.21 — у вашому перекладі «сприйнятливішими», але йдеться про тих, хто має кращу здатність вчитися; тому, може, перекласти «тими, що краще надаються до навчання», або «краще надаються до засвоєння», або «є здібнішими до навчання» — головне щоб тут було «навчання», і тоді потім φρόνιμα μὲν ἄνευ τοῦ μανθάνειν — «розсудливіші, але не здатні навчатися» ті, що не можуть чути звуків. Це пізнання через слух, поряд з оцим «розвідуванням», яке є пізнанням через очі. Оце перше речення «Метафізики» нібито здається такою правдою, яку можна повторювати всюди і завжди, але насправді сама оця фраза не живе, бо про те потім принаймні цілий перший розділ першої книги. І не зробиш це легше!

Далі, у 980b.25: μιάς ἐμπειρίας δύναμιν ἀποτελοῦσιν — у вас перекладено «набувають сили єдиного досвіду» — може, краще «одного досвіду»? Бо тут протиставлення: з багатьох виникає одне, як індукція.

Анатолій Ахутін: Тут принципово, що в умі з'являється один досвід, щось одне, і я буду казати перше-друге-третє про це одне, про що в мене є багато спогадів.

Олексій Панич: Це правда, але саме це я хотів виразити словом «єдине».

Уляна Головач: Ні, «єдине» — це «оце є і більше немає», а тут «про одне окреме створюється один досвід».

Олексій Панич: Але я враховував, що «один» може бути сприйняте як «одноразовий» досвід. А тут же «з багатьох один». Можливо, «досвід одного». Або пояснити у примітці.

А тепер би нас у такому складі ізолювати десь на рік і так, як ми зараз проходимо два перші розділи першої книги, в такому темпі пройти весь текст...

Уляна Головач: Ну, і про λόγος. 981a.20: ἐὰν οὖν ἄνευ τῆς ἐμπειρίας ἔχη τις τὸν λόγον, καὶ τὸ καθόλου μὲν γνωρίζῃ — у вас «Якщо хтось має логос без досвіду і знає загальне, не пізнаючи окремого, він здебільшого зазнає невдачі у лікуванні, оскільки лікують окреме». Знов-таки, у Лідела-Скота стільки значень цього слова λόγος — там одну цю словарну статтю можна три дні читати. Але у цьому разі я думаю, що йдеться про опозицію ἐμπειρία, що означає «досвід» і складається з пригадувань, і «логосом без досвіду» — можливо, це йдеться про «теорію без досвіду»? Чи ви незгодні?

Олексій Панич: Я вважаю, що переклад якраз має наводити на такі думки й такі питання. Я залишив слово λόγος скрізь без перекладу саме для того, щоб у читачів виникали такі питання. Воно і має звучати трошки загадково, щоб це будило думку.

Уляна Головач: Я колись вивчала ранніх християнських апологетів, зокрема Юстина Філософа, і там я навчилася, зокрема, що людина — це істота, яка має логос.

Олексій Панич: Так це ж якраз теза Аристотеля!

Репліка з аудиторії: *Animal rationale.*

Анатолій Ахутін: Немає в Аристотеля ніякого *animal rationale*! Там є ζῷον λόγον ἔχον — ось визначення. Це істота, яка має логос, і як хочете, так цей логос і розумійте. Але не «раціо» — то вже суто латинське. Розумієте, в грецькій мові є кілька слів, що позначають мовлення, і «логос» — це не просто мовлення, а особливе мовлення: це мовлення, що визначає, пояснює, обґрунтовує, вказує причину. От у Платона є визначення знання: це μετά λόγου ὀρθή δόξα — «правильна гадка разом із поясненням». Але українською так і можна сказати: «правильна гадка разом із логосом».

Олексій Панич: На моє прохання Барбара Касен надіслала мені свою монографію про логос у Аристотеля. Я перевіряв по цій монографії, чи можна цей λόγος компактно вкласти в два-три українські переклади. Ніяк! Тільки залишити як є. Бо є ж українське слово «логос», то чому ж його не взяти?

Уляна Головач: Бо воно має безконечну кількість конотацій — і у Аристотеля, і після Аристотеля аж до сучасної філософії.

Олексій Панич: А яка альтернатива? Розбити це поняття на друзки і викинути його з тезаурусу зовсім?

Анатолій Ахутін: Якщо ви подивитеся маленьку статтю Гайдегера про λόγος, то там не буде ні мови, ні мовлення, ні підстави, ні пояснення, а буде насамперед «збирання». Чому? Бо у Гомера λέγειν означає «збирати» — наприклад, збирати хмиз, або спалені кістки. Звідси можна спитати: а що, власне, означає мовити? А де це в слов'янській мові? А тут це дієслово «сла-гать», «складати».

Уляна Головач: Добре, тут ви мене зовсім переконали. Але у 981b.25 перекладу «логос» точно не треба: οὐ δ' ἔνεκα νῦν ποιούμεθα τὸν λόγον τοῦτ' ἐστίν — ви перекладаєте «тепер же логос в тому...». А за смыслом — «а тепер поговоримо про...», «порозважаємо про...». Тут людина не має зупинитися і подумати: «про який логос він тут каже?».

Олексій Панич: А я ж примітку додав з поясненням.

Уляна Головач: Але ж навіщо змішувати те, де λόγος справді важливо, з тим, де воно неважливо?

Олексій Панич: Але ж слухачі Аристотеля чули і там «логос», і там «логос», і якимось переключалися з одного значення на інше.

Анатолій Ахутін: Але тут слово λόγος виконує суто технічну функцію.

Юрій Вестель: Буквально тут сказано «творимо логос».

Уляна Головач: Це нехай філологи тут статті пишуть про ідіоми, але це не має жодного стосунку до філософських смислів.

Анатолій Ахутін: Це справді небезпека: там, де λόγος входить до складу ідіоми, не слід цю ідіому розбивати і перекладати по частинах буквально. В «Апології Сократа» сказано: τοὺς λόγους ποιεῖσθαι — це ж не «робити логоси», а просто «розмовляти».

Сергій Пролеєв: Корисно було б зробити окремий список таких ідіом, у складі яких λόγος не слід перекладати як «логос».

Олексій Панич: В такому разі мені шоразу доведеться перебирати на себе відповідальність за вирішення того, чи тут λόγος суто технічне, або ж має і бодай якусь філософську конотацію. Але... напевно, доведеться.

Уляна Головач: А στοιχεῖον у вас скрізь стихія? А якщо йдеться про мовлення?

Олексій Панич: Я зробив окрему примітку з поясненням, що таке «стихії мовлення», і чому це треба перекладати саме так: і «вогнь-вода» стихії, і у мовленні також «стихії», а не «елементи».

Анатолій Ахутін: Первинне значення στοιχεῖον — це загін, який вишикувався у лінію. Звідси російське «стих»: чому так? Просто тому, що це послідовні рядки. Звідси і абетка.

Олексій Панич: Так, στίχος — це «рядок». А τὰ στοιχεῖα — це «первинні складові». Але якщо повітря, вогнь та вода — це «стихії», а не «елементи», то в мовленні так само будуть «стихії».

Репліка з аудиторії: А чому не «первні»?

Олексій Панич: Тому що «первні» — це вже радше ἀρχαί. «Первень» дає конотацію ἀρχή, а воно тут недоречне. Натомість «стихії звуків» — я вже й сам до цього призвичаївся. «Первинні звуки» — оце і є «стихії звуків».

Ірина Берлянд: Справді, зараз такого значення немає, але потенція до цього є, тому я погоджуюсь тут із перекладом «стихії». Воно незвичне, але якщо прочитати кілька разів, то постане «один досвід».

Уляна Головач: Ще хочу звернутися до 982a.30, де ви перекладаєте τὸ δ' εἰδέναι καὶ τὸ ἐπίστασθαι αὐτῶν ἔνεκα μάλισθ' ὑπάρχει τῇ τοῦ μάλιστα ἐπιστητοῦ ἐπι-

στήμη як «Розвідування ж та знання заради нього самого найбільше притаманне знанню найбільшого знаного». Оце *μάλιστα ἐπιστητοῦ ἐπιστήμη* — це «притаманне знанню», а всередині — якому знанню? *Ἐπιστητοῦ* — це віддієслівний прикметник, який вказує на придатність до *ἐπίσταμαι*. Отже, «знанню» нічого іншого, як «пізнаваного»!

Анатолій Ахутін: «Найбільше пізнаваного». Це засада: я можу найнадійніше знати тільки те, що є найнадійніше пізнаваним.

Уляна Головач: Тобто «те, яке найбільше надається бути пізнаним»?

Олексій Панич: «Найбільше надається бути знаним».

Анатолій Ахутін: Тут треба перегорнути наше звичне розуміння, що знання йде від нас. А для греків навпаки — воно спершу відоме, а нам невідоме, і ми починаємо знати, коли зосереджуємося на тому, що є знаним за природою. Світ розумний, і лише тому ми також можемо бути розумними. Це, буквально, тут і сказано.

Уляна Головач: Тоді «знанню найбільше знаного».

Олексій Панич: А в мене так і є. Якщо тут перекласти «пізнаваного» — це одразу треба викидати з тезаурусу *γινώσκω* і *εἶδομαι* одночасно, бо у мене «пізнаване» закріплене за *γινώσκω*.

Уляна Головач: А можна тут вжити вираз «чисте знання»?

Олексій Панич: Не можна. Одразу Канта нагадує.

Леся Звонська: Я хочу зазначити, що перекладач заявляє принцип брати у кутові дужки всі слова, яких немає в Аристотеля. Але він не завжди витримує цю настанову. 980a.21: *σημεῖον δ' ἢ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις* — «Ознакою цього є чуттєві враження»: але ж слова «цього» у грецькому тексті немає. А далі *ἢ ἀγάπησις τῶν αἰσθήσεων* — можливо, це не «чуттєві враження», а радше наша схильність до чуттєвих вражень? Чи прагнення, потяг? І тут немає слово «враження», а «враження» — це у нас *φαντασία*; то чи варто його тут додавати? Щоправда, далі переклад вже таких зауважень не викликає. *καὶ γὰρ χωρὶς τῆς χρείας ἀγαπῶνται δι' αὐτάς* — «адже їх полюбують незалежно від користі» — ну, тут, можливо, справді «користь», а може й «потреба».

Анатолій Ахутін: За смислом «користь», а не «потреба».

Леся Звонська: І далі *καὶ μάλιστα τῶν ἄλλων ἢ διὰ τῶν ὀμμάτων* — «найбільше за інші», а в перекладі немає цього «за інші», і «надходять через очі» — в оригіналі немає дієслова «надходять». Далі 980a.25: *μέλλοντες πράττειν τὸ ὄρᾶν αἰρούμεθα* — «ми осягаємо побачене охочише» — ми не «осягаємо», а «надаємо перевагу», бо «осягаємо» в нас *λαμβάνω*...

Юрій Вестель: Можливо, «обираємо».

Леся Звонська: І не «побачене», а *τὸ ὄρᾶν* — просто «зір». Далі *αἴτιον δ' ὅτι μάλιστα ποιεῖ γνωρίζειν ἡμᾶς αὐτῆ τῶν αἰσθήσεων καὶ πολλὰς δηλοῖ διαφορὰς* — «Причина <цього в тому>» — цих слів, «цього в тому», немає в оригіналі — «що це чуття», а не «зір», бо цього слова в тексті немає, «веде нас до пізнання краще <за інші> й унаочнює багато відмінностей». І далі місцями теж трапляється, що в перекладі немає слова, яке є в оригіналі, і навпаки. Далі,

981a.5 — συνήνευκε: це все ж таки не «збір», а просто «приносити користь»: йдеться про те, що при одній хворобі зарадить щось одне, а не «один збір».

Олексій Панич: Я такі переклади бачив: «ліки».

Юрій Вестель: Ні, це просто дієслово зі значенням «допомагати».

Олексій Панич: Але ж воно «зіbrane»?

Леся Звонська: Ні, це похідне від συμφέρω, що означає «приносити користь».

Олексій Панич: Перше значення συμφέρω — «зносити», «збирати».

Леся Звонська: Ні, тут відбулася повна морфологічна деетимологізація. Тому просто «приносити користь».

Стосовно υπόληψις, яке є то «загальна думка», то «уявлення», може, це — радше «схоплення»?

Юрій Вестель: Може, «збагнення»?

Леся Звонська: Далі, 1036a.29: Απορείται δὲ εἰκότως — це не «доречно звернутися», а «звичні труднощі виникають...».

Олексій Панич: Так, я далі похідні від ἀπορέω вже перекладав одноманітно, а тут просто не виправив.

Леся Звонська: Далі, 1036b.5: ἄρ' οὖν καὶ ἐστὶ ταῦτα μέρη τοῦ εἶδους καὶ τοῦ λόγου — «але чи є ці <частини також> і частинами форми та логосу» — ви «частини» вводите в дужки, але ж це слово в тексті є.

Олексій Панич: Але один раз. В такому разі треба взяти в дужки друге уживання — «частинами».

Ірина Берлянд: Я ще хотіла відзначити вдалиї переклад πάθος як «стан». Я б ніколи не подумала, що так можна перекладати, але ж воно так справді є. Щось було зазнане — твариною, людиною, числом — і як результат *стався* такий *стан*. Це дуже цікаве рішення.

Щодо тезаурусу — мені здається, його треба скоротити. Тут є слова, які Аристотель намагається вживати як поняття, а є, навпаки, слова, які мають дуже багато значень, як-от «логос», і тому перекладач вирішує залишити їх без перекладу; ті й ті є в тезаурусі, хоча, можна сказати, з протилежної підстави. Але є і такі слова, яким тут не місце. Я не буду зараз наводити приклади, але вони є.

З того, що мені дуже подобається, я вже назвала «стан», «збіжне», ще додаю «відчутне» (αἰσθητόν). Слово ἀπορία ви перекладаєте як «трудність», але ж це відсутність проходу — чому б не взяти «непрохідність»?

Леся Звонська: «Безвихідь».

Олексій Панич: Це не «безвихідь», бо з апорії можна вийти туди ж, звідки в неї увійшов. Пройти далі не можна. А «безвихідь» — це взагалі жодного виходу.

Ірина Берлянд: Треба ще поміркувати, бо трудностей багато, а ἀπορία — це дуже специфічна трудність.

Олексій Панич: Якщо хочеться точніше, то це «безпрохідність» або «непрохідність». Але це виглядатиме дуже загадково.

Леся Звонська: А як тоді перекладати дієслово ἀπορέω? З іменником ще так можна, а от з дієсловом складніше.

Ірина Берлянд: Щодо дієслів γινώσκω і ἐπίσταμαι — мені здається, що в Аристотеля вони взагалі не термінологізовані. Тому іноді вони можуть навіть бути синонімічними. У першій книзі мені якраз це впало у вічі, що всі ці терміни, пов'язані зі знанням, не термінологізовані.

Олексій Панич: Оце мене і лякає. Ставити замість εἰδέναι, γινώσκω і ἐπίσταμαι скрізь свої відповідники, де що я вважаю за потрібне — це мені лячно. А скрізь прив'язувати до одного слова Аристотеля одне українське — інколи перегинається мова, аж ламається. Де тут знайти «середину» — я не знаю.

Анатолій Ахутін: Я вже казав, що γινώσκω — це, по суті, «розпізнавати», «впізнавати». Це як «наведення на фокус».

Олексій Панич: Я пробував, але в усіх контекстах «розпізнавати» чи «впізнавати» не ставиться.

Анатолій Ахутін: Хай там як, це ніяке не «пізнання» — не «дослідження», не «анкетування». Це «впізнавання».

Олексій Панич: А ἀνάγνωσις хіба не «впізнавання»?

Юрій Вестель: Я б і γινώσκω, і εἰδέναι перекладав просто як «знати». Це простіше. Фактично це синоніми.

Олексій Панич: Тобто внутрішня форма в Аристотеля ніяк не грає? Боюсь, що грає.

Ірина Берлянд: Все ж таки є відмінність.

Уляна Головач: Може, εἰδέναι більш емпіричне? Бо εἶδω — це все ж таки «бачити», тобто бути свідком, бути очевидцем.

Юрій Вестель: В такому разі треба дослідити всі контексти Аристотеля, щоб зрозуміти, чи є між ними термінологічна різниця.

Олексій Панич: Є, але не абсолютно виразна, радше інтуїтивна.

Анатолій Ахутін: Наприклад, у першому реченні «Метафізики» ніяк не можна поміняти εἰδέναι на γινώσκω. Не можна так сказати.

Олексій Панич: І ἐπίσταμαι не можна. Тільки εἰδέναι.

Анатолій Ахутін: Це εἰδέναι насправді означає тільки одне: «я відкритий». Людина відкрита всьому. Оце εἰδέναι. А далі — як відкрита. Тут вже людина починає розбиратися, і оце от γινώσκω, і врешті решт ἐπιστήμη.

Олексій Панич: Власне, я саме з цього і виходив: тому γινώσκω — «пізнання», а ἐπιστήμη — «знання».

Анатолій Ахутін: Але не «наука».

Олексій Панич: Слова «наука» тут взагалі треба уникати, так само як «матерія». Це не можна брати.

Ірина Берлянд: Ще одна у мене пропозиція: перекладати αἰτία як «чинник», а не «причина». «Причина» — це те, що спричинює. А коли Аристотель каже про кілька αἰτίᾱ — це не причини. Причина одна, а інші ми називаємо «обставинами» чи «умовами»; вони допомагають, сприяють, але не причиняють. Але українська мова має якраз таке чудове, унікальне слово — «чинник». Мені здається, що було б чудово його спробувати.

Олексій Панич: Чинник — це те саме, що «фактор». От «те, заради чого річ» — це причина того, що вона є, чи чинник того, що вона є? «Цільовий чинник»?

Ірина Берлянд: Може бути і чинником.

Анатолій Ахутін: Так звані «чотири причини» Аристотеля — це чотири умови існування речі. Так, це чотири фактори! Навіть майстра, який робить річ, цілком можна назвати «людським фактором». І будуть «начала і чинники».

Олексій Панич: Дуже цікаво. Треба спробувати по всьому тексту.

Ірина Берлянд: Ще я проти того, щоб, як ви це робите, в деяких місцях писати «Суще» та «Єдине» з великих літер. Через контекст і так зрозуміло, де йдеться про «сущє як таке», а де про «всьяке сущє».

Олексій Панич: Напевно, з цим я погоджуся.

Анатолій Ахутін: Якщо тут і буває двозначність, її якраз треба залишати.

Ірина Берлянд: Ще εἶδος: я б його скрізь залишила «ейдосом», бо це все ж таки не просто форма.

Олексій Панич: Якби не тяжка спадщина Олексія Федоровича Лосєва...

Ірина Берлянд: Не кожен український читач має в ужитку Лосєва, навіть не кожний його читав.

Анатолій Ахутін: Але ж у Аристотеля є ще «вид» як «вид роду». Тому «ейдос», який орієнтує на «бачення», — це в Аристотеля не завжди правильно.

Олексій Панич: В деяких місцях «Метафізики» є і така гра смислів слова εἶδος, що я у перекладі вживаю «вид» і роблю примітку, що тут одночасно треба розуміти «вид» як «вигляд» і «вид» як «різновид». Отут слово «вид» якраз дуже на місці. Але не скрізь.

Юрій Вестель: На додачу до того, що вже сказали пані Леся і пані Уляна, я згадаю ще лише один фрагмент: 981b.25. Оцей фрагмент ὅτι τὴν ὀνομαζομένην σοφίαν περὶ τὰ πρῶτα αἴτια καὶ τὰς ἀρχὰς ὑπολαμβάνουσι πάντες — тут незрозуміла грамати́ка. Ви перекладаєте «йдеться про те, що те, що називають мудрістю, стосується перших причин і начал, як вважають всі», але я пропоную інакше: «тепер же йдеться про те, що всі вважають, що так звана мудрість <є знанням> про перші причини і начала». Тут треба розбиратися в грамати́ці, бо у тексті явно щось пропущене, але що пропущене — незрозуміло.

Анатолій Ахутін: У мене питання ще про одне слово. Оце καλός/καλόν — це ж не тільки «красивий»; а що як перекласти «гарний»?

Олексій Панич: Треба дивитися, чи по всьому тексту воно спрацює.

Лариса Карачевцева: Ви перекладаєте ἀγαθόν як «добро» і уникаєте перекладу «благо», це свідомо тактика?

Олексій Панич: Так.

Лариса Карачевцева: І ще питання про ἐπιθυμία — слово, яке ви перекладаєте як «жадання». Мене навчали, що «жадання» — це щось погане, тут є негативна конотація. Можете це пояснити? І чому все ж таки «добро», а не «благо»?

Олексій Панич: Слово «благо» — це фонетика, яка є природнішою для російської мови, а не для української. «Добро» для української звучить при-

родніше, а два — «благо» і «добро» — тут зайві, треба щось одне обирати. До того ж, «благо» має більшу конотацію абстрактних контекстів, які виникли після Аристотеля, а «добро» звучить простіше, побутовіше, і саме в цьому плані воно тут доречніше. А ἐπιθυμία — подивіться на смислове гніздо: «бажання», «потяг», «жага», «пристрасть», «палкість», «задум». Слово «жадання» якраз у центрі цього смислового гнізда.

Сергій Пролєсв: До речі, про «добро». Від «добра» не утворюється множина, а від «блага» утворюється. І множина тут суттєва. Просто перетворювати множину весь час на однину неможливо і недоречно.

Анатолій Ахутін: Просто ἀγαθόν — це «добро» як «добротність». Як і ἀρετή, це можна сказати про річ: вона «добротна». А «благо» — це переклад, який нас одразу переносить в християнський контекст. Благодать, блаженство...

Олексій Панич: От цього б і не хотілося. А «добра річ» — сказати цілком можна. Не «благо зроблена», а «добре зроблена». Тому і «добро», а не «благо».

Сергій Пролєсв: Я дуже дякую всім за активну участь, і перекладачеві за роботу, яка ще не закінчена, а лише розпочата. Гадаю, довкола цього перекладу ще збереться не один семінар.

Транскрипт зробив Олексій Панич

Учасники:

С. ПРОЛЕЄВ (модератор), доктор філософських наук, професор, завідувач відділу філософії культури, етики та естетики, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

О. ПАНИЧ (перекладач), доктор філософських наук, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник НВО «Дух і Літера».

С. ЙОСИПЕНКО, доктор філософських наук, завідувач відділу історії філософії України, заступник директора з наукової роботи, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

Н. ХАМІТОВ, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософської антропології, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

А. АХУТІН, кандидат хімічних наук, перекладач, фахівець з історії філософії, культурології, історії науки, постійний автор часопису «Філософська думка».

І. БЕРЛЯНД, філософ, психолог, учасниця дослідницької групи «Діалог культур».

Ю. ВЕСТЕЛЬ, філософ, перекладач, науковий редактор НВО «Дух і Літера».

У. ГОЛОВАЧ, філолог, перекладач, доцент кафедри філології гуманітарного факультету, Український католицький університет.

Л. ЗВОНСЬКА, доктор філологічних наук, професор.

К. ЗБОРОВСЬКА, кандидат філософських наук, відповідальний секретар редакції часопису «Філософська думка», Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

Л. КАРАЧЕВЦЕВА, кандидатка філософських наук, молодший науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

О. МАЛИШЕВ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, Інститут держави і права імені В.М. Корецького.

Ю. ФЕДОРЧЕНКО, кандидат філософських наук, незалежний освітній аналітик-консультант, редактор офіційного сайту Кантівського товариства в Україні.